

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990

Steen, A.P.W. van

Citation

Steen, A. P. W. van. (2023, November 22). *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

9 De vrouwenbeweging in het dal tussen de golven: 1919-1940

In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van de vrouwenbeweging in het interbellum centraal. Dit is het begin van de dal-periode tussen de twee feministische golven. Het volgende hoofdstuk gaat over de naoorlogse dal-periode, die loopt tot de oprichting van Man Vrouw Maatschappij in 1968, die als eerste nieuwe emancipatoire organisatie de tweede feministische golf inluidde. Het begin van de dal-periode in 1919 is gekoppeld aan het inzakken van de vrouwenkiesrechtbeweging. Dat de vrouwenbeweging doorging na 1919 is bekend uit de literatuur. Hierin gaat echter het vaak over een afzonderlijke organisatie of een beperkte periode. Door mijn keuze voor een lange termijnstudie en de lokale insteek is het mogelijk de bestaande vrouwenbeweging als geheel in deze periode onder de loep te nemen om continuïteit en discontinuïteit te bepalen. Hierbij let ik op doel, bestuursleden, aanhang, actierepertoire, de relatie tot andere vrouwenorganisaties en tot andere bewegingen, in het bijzonder de vredesbeweging, en de invloed van politieke en economische omstandigheden.

In eerdere hoofdstukken is de ontwikkeling van Tesselschade, de NVVZB en de VOV geschetst tot aan de Tweede Wereldoorlog. Naast deze organisaties waren nieuwe gekomen, zoals de NVvH in 1917 die in ledental steeg, en een katholieke en protestantse vrouwenvereniging. Deze 'flankerende organisaties' hadden geen emancipatoir doel. Van de (vrouwen)vredesbeweging is de ontwikkeling gevolgd tot 1919. In dit hoofdstuk komt de verdere ontwikkeling aan bod in relatie tot de opvolgers van de VvVK en de NBvVK, die in dit hoofdstuk centraal staan.

In 1919 moesten de VvVK en de NBvVK zich gezien het drastisch dalende ledental beraden op een vervolg. Weliswaar was het belangrijkste doel bereikt, maar de huwelijkswetgeving en de arbeidspositie van vrouwen vroegen nog om verbetering. Beide verenigingen besloten daarom - tot in 1930 eerst nog apart - door te gaan als 'buitenparlementaire' pressiegroep om actiepunten onder de aandacht van publiek en politiek te brengen en de politiek nauwlettend in de gaten te houden. Daarnaast konden vrouwen de politieke weg bewandelen, via de stembus en door lid te worden van politieke partijen, om hun doel te bereiken. De vrouwenbeweging volgde dus, als nieuw actierepertoire, een tweesporenbeleid: als pressiegroep en via de politieke weg. Vragen hierbij zijn welke ontwikkelingen zich op de twee sporen voordeden in Leiden in het licht van de landelijke ontwikkelingen en hoe succesvol de politieke weg was. Hierbij zal ik de vraag meenemen of de deelname van vrouwen aan de politiek of politieke partijen het verlies van leden van de vrouwenkiesrechtverenigingen compenseerde, al zijn hierover niet veel gegevens beschikbaar.

Het vrouwenkiesrecht bracht de liberale partijen en de SDAP die hiervoor hadden gestreden geen meerderheid in de Tweede Kamer of in de Leidse gemeenteraad. In beide domineerden de confessionelen. Op economisch gebied was een blijvend punt van zorg de arbeidspositie van vrouwen. Die kwam verder onder druk te staan tijdens de economische crisis in de jaren dertig, die gepaard ging met grote werkloosheid. Het gaf nieuw elan aan de landelijke vrouwenbeweging die hiertegen in actie kwam. De vrouwenvredesbeweging, die door de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog een enorme impuls had gekregen, leefde in de jaren dertig verder op door de nieuwe oorlogsdreiging vanuit Duitsland.

9.1 Het politieke spoor: kiesrechtvrouwen en politieke partijen

Al voor 1919 hadden kiesrechtvrouwen zich aangesloten bij politieke partijen. De SDAP kende als eerste een vrouwengroep en andere partijen volgden. Nieuw waren de 'vrouwenpartijen' zoals de in 1918 opgerichte Feministische Partij, met als doel:

het vrouwelijk inzicht in alle mogelijke kwesties naar voren brengen; opkomen tegen elke onderdrukking der vrouw, strijden voor de erkenning der volkomen gelijkwaardigheid van

vrouw en man, bestrijding van het militarisme en van het geweld waardoor levens vernietigd worden.⁷⁵³

Een andere - antimilitaristische - vrouwenpartij was de in 1919 opgerichte Algemeene Nederlandsche Vrouwenorganisatie (ANVO), die een afdeling in Leiden kreeg.⁷⁵⁴ De ANVO vond dat de mannenpolitiek met het uitbreken van de oorlog had gefaald. De naoorlogse wederopbouw zou op basis van vrouwelijk geachte kwaliteiten als vredelievendheid en zorgzaamheid moeten geschieden. In 1921 fuseerde de ANVO met de Feministische Partij, maar wist geen zetels te behalen bij verkiezingen. In 1924 fuseerde de ANVO daarom met de antimilitaristische Democratische Partij (DP) van oud-NBvVK-bestuurslid Heeres. Heeres had de DP opgericht uit onvrede met de fusie van 'zijn' Liberale Unie met andere partijen tot de Liberale Staatspartij (LSP) de Vrijheidsbond. Programmapunten van de DP waren onder andere de gelijkstelling van man en vrouw. Op landelijk niveau haalde de DP geen zetels, maar in Leiden, waar Heeres geen onbekende was, in 1923 wel twee. Een ervan werd bezet door Helena Dietrich-de Rooij. Dit succes werd bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen niet herhaald. Dortland-Sillevis, die Heeres kende uit het Leidse NBvVK-afdelingsbestuur en net als Heeres al een tijdje in Den Haag woonde en werkte, zat in het hoofdbestuur van de DP die in 1932 met het overlijden van Heeres de drijvende kracht verloor en van het politieke toneel verdween.

Vrouwenkiesrechtvrouwen hadden zich al eerder aangesloten bij de sociaalliberale Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), een partij die in 1901 was opgericht en voorstander van algemeen kiesrecht was. VvVK-president Versluys-Poelman, was het eerste vrouwelijke hoofdbestuurslid van de VDB, waarna Wijnaendts Francken-Dyserinck en Van Itallie-van Embden volgden. In 1917 vormden vrouwen binnen de VDB in 1917 de Vrijzinnig Democratische Vrouwenclub (VDVC). Deze stelde voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1918, waaraan vrouwen voor het eerst – alleen passief – mee mochten doen, een lijstje op van zeven vrouwelijke kandidaten. Een daarvan was Wijnaendts Francken die daarvan niet van tevoren op de hoogte was gesteld. Ze zei haar VDB-lidmaatschap op, omdat ze het niet eens was met een aparte vrouwenlijst.⁷⁵⁵ Dat zij niets had tegen een aparte 'vrouwenafdeling' bleek toen zij binnen de partij waar zij naar overstapte, de Economische Bond, een vrouwengroep oprichtte. Zij richtte weer een vrouwengroep op toen de Economische Bond samen met de Liberale Unie in 1921 opging in de LSP de Vrijheidsbond.

Zowel de VDVC als de Vrouwengroep in de Vrijheidsbond hadden als taak om propaganda onder vrouwen te voeren en vrouwen te mobiliseren voor de politiek. Zij trachtten ook vrouwen hoger op de kandidatenlijsten geplaatst te krijgen of vrouwen via voorkeursstemmen te laten kiezen met campagnes als 'vrouwen stemt op vrouwen'. De partijleiding van beide partijen kon het eigenmachtig optreden van de vrouwengroepen maar matig waarderen en vreesde voor een partij in de partij.⁷⁵⁶ Heel veel medewerking kregen de vrouwen dus niet, wat mede het beperkte aantal gekozen vrouwen in de politiek verklaarde. De partijbesturen vonden doorgaans één vrouw ook wel genoeg om de helft van de bevolking te vertegenwoordigen en voor vrouwenzaken te pleiten.⁷⁵⁷

De Vrouwengroep in de Vrijheidsbond was wat betreft ledental succesvoller dan de VDVC. Deze VDB-Vrouwenclub kende tot in 1924 geen afdelingen en dat jaar waren op de jaarvergadering slechts 23 leden aanwezig. In 1927-1928 waren er zes afdelingen, Leiden was hier niet bij, en telde de

⁷⁵³ *Vrouwenjaarboekje* (1920). Voorzitter was het Amsterdamse VvVK-lid jonkvrouw Sophie Wichers. Ook in de tweede golf werden vrouwenpartijen opgericht maar deze behaalden evenmin zetels in de Tweede Kamer.

⁷⁵⁴ Voorzitter van de Leidse afdeling was Greta Hermansen-Hut: *Leidsch Dagblad* 23-2-1922, landelijke betrokkenen o.a.: Nine Minnema en Catharine van Tussenbroek.

⁷⁵⁵ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.344: kandidatenlijstje; *Algemeen Handelsblad* 28-9-1917: opzegging.

⁷⁵⁶ Klijnsma, *Om de democratie*, 313, Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 137 en Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 270. Hetzelfde bezwaar had de SDAP-partijleiding geuit tegen de vorming van de BSDVC.

⁷⁵⁷ Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019) 204, 206. In dit boek wordt in hoofdstuk 2 de discussie binnen de liberale partijen over vrouwenkiesrecht weergegeven.

VDVC landelijk 219 leden.⁷⁵⁸ In 1937 waren er dertien clubs en in 1939 twaalf. Het aantal leden bleef gering en kon zeker het ledenverlies van de vrouwenkiesrechtverenigingen niet compenseren. De Vrouwengroep van LSP de Vrijheidsbond deed het beter. Die had in 1921 landelijk meteen al 600 à 700 leden en in 1922 zou alleen de Haagse Vrouwengroep al meer dan duizend leden tellen.⁷⁵⁹ In januari 1925 lag het landelijke ledental van de Vrouwengroep iets boven de 4000 en had toen 28 afdelingen, waaronder een in Leiden. Tien jaar later stond het aantal afdelingen op 26 en was het ledental gedaald naar iets meer dan 2500.⁷⁶⁰ Desondanks overtrof dit aantal nog steeds ruim dat van de VDVC, die aan een kleinere partij was verbonden.

Tabel 9.1: Landelijke ledentallen van 1920-1940 van vier vrouwenorganisaties				
Jaar	Staatsburgeressen	Unie	VDVC	Vrouwengroep Vrijheidsbond
1920	24000	9800		
1921				600
1924	5000	2000		
1925				4000
1928			219	
1930	2521	1200		
	Vrouwenbelangen			
1931	3350			
1935	2440			2500
1939	2248			
1940	2086			

Bron: Borkus e.a., Klijnsma, Van Schie.

In 1922 waren de verkiezingen voor de Tweede Kamer waaraan alle vrouwen voor het eerst zowel actief als passief mee konden doen. Van Itallie uitte haar teleurstelling over de uitslag waarbij de confessionelen, de rechtse partijen, zestig procent van de stemmen hadden gehaald:

En daarom is de taak der vrouw in dit nieuwe parlement wel zwaar, 't Is een bewijs van de steeds zich weer vertoonende ironie van het leven: de partijen die het hardst voor vrouwenkiesrecht hebben geijverd, hebben er den meesten last van. Want de uitkomst heeft geleerd, dat het vrouwenkiesrecht de behoudende partijen in de hand werkt. Dit verschijnsel is internationaal.⁷⁶¹

Zij nam het op voor Wijnaendts Francken die naar eigen zeggen door manipulatie niet op een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de Vrijheidsbond was geplaatst.⁷⁶² Zij verweet de Vrijheidsbond te weinig inzet voor vrouwen:

⁷⁵⁸ Klijnsma, *Om de democratie*, 364. De 6 afdelingen waren: Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Hengelo, Leeuwarden en Utrecht. Het plan was om dat jaar nog 15 afdelingen op te richten waaronder in Leiden, zonder succes. Klijnsma zag een toename van activiteiten in de jaren twintig, Van de Velde constateerde dat de werkzaamheden van de VDVC van 1925 tot 1931 steeds moeizamer verliepen. De Vrouwengroep had van 1929 tot eind 1938 een eigen blad, de *Liberale Vrouw*. Vrouwen van de VDVC schreven regelmatig in het partijorgaan *De Vrijzinnig-Democraat*. Beide organisaties hielden jaarvergaderingen en organiseerden lezingen.

⁷⁵⁹ *Leidsch Dagblad* 8-4-1922. Bij oprichting was dit 250 geweest (*Leidsche Courant* 9-6-1921) en was dus in een jaar verviervoudigd. Ter vergelijking, de Leidse Vrijheidsbond telde in 1922 400 leden in totaal.

⁷⁶⁰ Dit is een schatting: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 267, 268.

⁷⁶¹ *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen* (hierna: *Maandblad Staatsburgeressen*) 26:7 (1922).

⁷⁶² Wijnaendts Francken stond eerder, in 1918, op de kandidatenlijst voor de Economische Bond en in 1919 op de kandidatenlijst voor dezelfde partij bij de Provinciale Statenverkiezingen.

Ondanks deze achteruitzetting is Mevr. Wijnands Francken [sic] onvermoeid en hard door blijven werken. Maar het élan van vele andere vrouwen in den Vrijheidsbond heeft door die achteruitzetting toch een knak gekregen.⁷⁶³

Na verkiezingen zaten voor de oorlog op zijn hoogst acht vrouwen in de Tweede Kamer, waarvan twee voor de VDB en een voor de Vrijheidsbond. Die ene was voormalig NBvVK-lid Johanna Westerman, hoofd van een meisjesschool. Ook Lizzy van Dorp was lid van de Vrijheidsbond, maar zat in de Tweede Kamer voor een andere partij, de Liberale Partij van Sam van Houten. Hij wilde als lijsttrekker de enige behaalde zetel niet zelf bezetten. Na dit uitstapje naar een andere partij keerde Van Dorp bij de Vrijheidsbond terug, maar ze kwam niet meer in de Kamer.

De twee vrouwen voor de VDB waren voormalig VvVK-lid Betsy Bakker-Nort, die in Groningen rechten had gestudeerd, en Van Itallie, als enige Leidse vrouw. Zij kwam in 1928 tussentijds in de Tweede Kamer vanwege het overlijden van een partijgenoot. Voor de verkiezingen in 1933 besloot zij zich niet kandidaat te stellen. Na die verkiezingen daalde het aantal vrouwen in de Tweede Kamer van acht naar vier. Het politieke - en economische - tij zat de vrouwenbeweging niet mee. De confessionele meerderheid in Kamer en kabinet bleef bestaan tot de oorlog.

9.2 Vrouwen in de Leidse politiek van 1919 tot 1940

In 1919 konden vrouwen voor het eerst, zij het nog alleen passief, meedoen aan de gemeenteraadsverkiezingen en kwamen de eerste twee vrouwen in de gemeenteraad, allebei voor de SDAP: Cato Dubbeldeman-Trago en Suze Baart-Braggaar. Dat zij in de raad kwamen, was niet omdat zij hoog op de lijst stonden of veel voorkeursstemmen kregen, maar omdat de SDAP de grootste fractie had, die tot de oorlog varieerde van negen tot veertien zetels van de totaal 33.⁷⁶⁴ De SDAP bleef tot 1935 buiten het College van B en W, zodat de confessionele partijen, die samen de meerderheid in de raad hadden, de politieke toon zetten. De liberale partijen, waarbij de vrouwenkiesrechtvrouwen zich hadden aangesloten, bleven net als landelijk klein.

De twee SDAP-vrouwen behielden hun zetel toen er in 1920 in Leiden vanwege de gemeentelijke herindeling weer gemeenteraadsverkiezingen waren.⁷⁶⁵ Vrouwen konden nu ook zelf naar de stembus. Leiden was daarmee een van de eerste gemeenten waar vrouwen hun actief kiesrecht in praktijk brachten. Bij deze verkiezingen in 1920 stonden meerdere voormalige NBvVK-leden op de kandidatenlijst van de Liberale Unie, zoals professor Eerdmans, hoofdonderwijzeres Renaud en Uittenbroek-Rosenthal. Ook niet-lid Eerdmans-de Holl stond op deze lijst. Zij werd na de fusie van de Liberale Unie tot de LSP de Vrijheidsbond voorzitter van de Leidse Vrouwengroep van deze partij. In 1931 werd zij opgevolgd door een andere hoogleraarsechtgenote, Emma Escher-Brosy, die in Oegstgeest woonde.⁷⁶⁶ Ook bij de VDB stonden hoogleraarvrouwen op de kandidatenlijst bij de gemeenteraadsverkiezingen, zoals Van Itallie-van Embden en in 1931 Betsy Krom-van der Plas.⁷⁶⁷ Andere VvVK-leden die kozen voor de VDB, behalve Van Itallie, waren Sijsma, Alings-van Mels, Van Poelgeest-Brand en Hillegonda Funke. Funke was in Amsterdam VvVK-lid geweest voor zij naar Leiden kwam in 1915 om Knappert op te volgen als directrice van het Leidsche Volkshuis. In dat jaar had zij in Leiden een lezing gegeven voor de Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken, waarbij

⁷⁶³ Geciteerd in: Van Steen, 'Onze karakters verschillen wel veel!', 55.

⁷⁶⁴ Rudi van Maanen, 'De politieke omwenteling van 1919', *Leids Jaarboekje* (2019) 126-141, 137-138. In 1919 was het totale aantal raadszetels 31.

⁷⁶⁵ Baart-Braggaar, die al twee kleine kinderen had, legde haar functie neer toen er een derde kind op komst was en zij bedrust moest houden. Dubbeldeman-Trago maakte, na de geboorte van haar kind, de termijn vol: Van Maanen, 'De politieke omwenteling van 1919', 135.

⁷⁶⁶ *Leidsch Dagblad* 17-1-1931. In 1939 stond notarisdochter Anna Weydug op de Leidse kandidatenlijst.

⁷⁶⁷ *Nieuwe Leidsche Courant* 25-6-1931. Zij was getrouwd met de zoon van NBvVK-lid Krom-Herderscheê.

onder andere De Stem des Volks en de 'geheelonthouders'-toneelclub DOS optraden.⁷⁶⁸ Zij doorbrak de verzuilde drankbestrijding door als liberaal voor deze SDAP-vereniging te spreken. Van Itallie-van Embden en Sijsma waren aangesloten bij de liberale Volksbond, vereeniging tegen Drankmisbruik, net als VDB-lid Wilhelmina Snellen, die in 1902 Sijsma was opgevolgd als directrice van het wijkgebouw Geloof, Hoop, Liefde.

Stemoproep voor continuering van het 'vrouwelijk element' in de raad (D 23-5-1927) in de persoon van VDB-raadslid Van Itallie (website *Het Leidse Pluche*).

De overwegende voorkeur van VvVK-leden voor de VDB en van de NBvVK-leden voor de Vrijheidsbond kwam overeen met het landelijke beeld, zoals in *Vrouwenbelangen* werd geconstateerd.⁷⁶⁹ Het aantal zetels van de VDB en de Vrijheidsbond in de Leidse gemeenteraad bleef beperkt tot een of twee. Als een vrouw op nummer drie of lager stond op de kandidatenlijst had zij dus weinig kans om in de raad te komen, tenzij zij voldoende voorkeursstemmen kreeg. Van de liberale vrouwen wist alleen Van Itallie-van Embden het pluche te bereiken. Dit was omdat in 1921 een man vertrok, die in 1920 bij de gemeenteraadsverkiezingen de tweede VDB-zetel had behaald. Van Itallie-van Embden stond op nummer drie.

Bij de verkiezingen in 1923 behield Van Itallie haar zetel voor de VDB, maar na de verkiezingen in 1927 keerde zij niet terug in de raad, al stond zij dit keer op nummer twee. Zij schreef het toe aan de wijziging in de kieswet, waarbij het aantal vereiste voorkeursstemmen was verhoogd. De partij had maar een zetel behaald en die ging naar lijsttrekker Sijsma die al sinds 1901 in de raad zat. Bij zijn overlijden in 1929 kon Van Itallie hem opvolgen, maar zij bedankte, mogelijk omdat zij op dat moment voor de VDB in de Tweede Kamer zat.⁷⁷⁰ Van Itallie-van Embden was in 1926 in de Provinciale Staten gekomen - wederom niet gekozen, maar door het opstappen van een partijgenoot - maar ook daarin keerde zij in 1927 niet terug. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1923 had de SDAP geen vrouwen kandidaat gesteld, maar in 1927 kwam weer een SDAP-vrouw in de raad, Toos Braggaar-de Does, die in 1931 versterking kreeg van een tweede SDAP-vrouw, Jo de Cler-de Bruin, van wie de man bij de spoorwegen werkte. Beide vrouwen keerden na de oorlog in de gemeenteraad terug.

In de periode 1919 tot 1940 stonden in totaal 24 vrouwen op de kandidatenlijsten van de partijen bij de Leidse gemeenteraadsverkiezingen. Daarvan kwamen er zeven in de Leidse gemeenteraad, vier voor de SDAP, Van Itallie voor de VDB, Dietrich-de Rooij voor de DP en Johanna de Stoppelaar-Zeeman voor de Christelijk Historische Unie (CHU), die heel kort in de raad zat omdat zij ziek werd en overleed.⁷⁷¹ Het was een vergelijkbaar aantal met andere plaatsen, al waren daar soms ook ongetrouwde vrouwen gekozen.⁷⁷² In Leiden waren alle zeven vrouwelijke raadsleden getrouwd.

⁷⁶⁸ *Leidsch Dagblad* 8-12-1915. De Volksbond wilde het misbruik bestrijden met huisvlijt en volkstuintjes. Ook de katholieken en protestanten hadden hun eigen drankbestrijdingsorganisaties. Soms werkten de verzuilde organisaties samen.

⁷⁶⁹ *Vrouwenbelangen* 19:6 (1954).

⁷⁷⁰ *Handelingen van de Raad* 9-12-1929.

⁷⁷¹ Dietrich-de Rooy was getrouwd met een restauranteigenaar, De Stoppelaar met een belastingontvanger.

⁷⁷² Landelijk was in 1919 en 1923 circa 80 procent gehuwd: Margit van der Steen, 'De vrouwen van 1923. Vrouwen gekozen in Nederlandse gemeenteraden, ná de invoering van het algemeen kiesrecht', *Historica* 43:1 (2020) 3-9, 7.

Zij hadden een stem in de politiek die zij als getrouwde vrouw thuis - volgens de huwelijkswet - niet hadden. Dit sprak ook uit de deelname van getrouwde vrouwen aan de vele verenigingsbesturen. Het geringe aantal vrouwen in gemeentes, provincies en de landelijke politiek toonde wel aan dat het succes van de 'parlementaire weg' beperkt was.

Drie SDAP-raadsleden: Baart-Braggaar (website *Het Leidse Pluche*), Braggaar-de Does (LD 27-6-1935) en De Cler-de Bruin (LD 25-6-1931).

9.3 De Unie en Staatsburgeressen van 1919 tot 1930

Tot in 1930 gingen de opvolgers van Vereniging en Bond een eigen weg. De NBvVK stelde in 1919 de vraag: 'opheffen of doorgaan' en besloot tot doorgaan, maar wilde dit niet alleen. Potentiële fusiekandidaten zoals de VvVK werden aangeschreven, maar die moesten wel een vooropgezet programma onderschrijven. De VvVK bedankte en uiteindelijk was alleen 'de lange naam' bereid als fusiepartner van de Bond op te treden. Samen vormden zij de Nederlandsche Unie voor Vrouwenbelangen. In deze overgangperiode nam Wijnaendts Francken-Dyserinck plaats in het hoofdbestuur na een periode waarin ze haar publieke activiteiten op een laag pitje had gezet. Voorafgaand aan de fusie met 'de lange naam' toonde zij zich een doemdenker en bereed haar stokpaardje. Zij voorzag, aldus de notulist:

nog groter demoralisatie dan er nu al is. Zij meent, dat de bodem voor het wortelschieten van dit kwaad gelegd is door het ultra-feminisme. Het eenige middel om verdere achteruitgang te voorkomen ziet spreekster in het weer naar voren brengen van het gezin, in het hoog houden van de vrouw en moeder. Het ultra-feminisme heeft niet willen inzien het fysiek verschil en heeft daarmee groot onheil aangericht.⁷⁷³

Ter bescherming van het gezin wilde Wijnaendts Francken desnoods de vrouwenarbeid beperken, zeker waar het vrouwen met kleine kinderen betrof. Dit stuitte op heftig verzet van de meerderheid in het bestuur die geen beperkende maatregelen wenste.

De Unie had als doel het geven van voorlichting ten aanzien van alle vraagstukken die voor de vrouw met betrekking tot haar burgerschapsrecht en gezinstaat van belang waren, alsmede de verbetering van de maatschappelijke en rechtstoestand van de vrouw.⁷⁷⁴ Middelen daartoe waren het geven van lezingen en cursussen, het indienen van adressen en het uitgeven van een tijdschrift. Na eerst te hebben samengewerkt met *De Hollandsche Huisvrouw*, richtte de Unie in 1924 een eigen orgaan op, *De Wig*, waarover Wijnaendts Francken de redactie voerde. Voorzitter werd een oud-president van de NBvVK, Maria Boissevain-Pijnappel. Een van de drie heren in het Unie-hoofdbestuur was Heeres; mannen konden nog steeds een bestuurstaak op zich nemen. De Unie richtte een Comité van Actie tegen Gezinsloon op dat zich verzette tegen de invoering van de fiscale salarisberekening per gezin, waardoor het inkomen van de vrouw bij dat van de man werd opgeteld. Het Comité verzette

⁷⁷³ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.8: Notulen bestuursvergaderingen 1916-1920: vergadering 9-1-1919.

⁷⁷⁴ Atria, archief Nederlandsche Unie voor Vrouwenbelangen (NUV), nr.292, inv.nr.20: Statuten.

zich ook tegen de 'fokpremie', ofwel het voornemen van de overheid om kinderbijslag en kinderaftrek in te voeren.⁷⁷⁵

De Unie kreeg geen afdeling in Leiden. De NBvVK-bestuursleden gaven in de laatste bestuursvergadering van 9 december 1919 aan zich niet verplicht te voelen door te gaan. Lid worden van de Unie was een 'zuiver persoonlijke kwestie', waarbij werd opgemerkt dat de contributie wel erg hoog was.⁷⁷⁶ De belangstelling voor de Bond was al langer tanende en het was al moeilijk geweest nieuwe bestuursleden te vinden. Toch waren er in Leiden en omgeving nog wel mensen die lid wilden worden of hun Bondslidmaatschap in de Unie voortzetten. In januari 1921 waren dit er 73.⁷⁷⁷

Na de opheffing van de NBvVK in Leiden zetten de bestuursleden hun maatschappelijke activiteiten voort door zich aan te sluiten bij een politieke partij of in de Coöperatieve Keuken of de NVvH, waarvan het ledental in deze periode steeg.⁷⁷⁸ Een vrouw die deze drie activiteiten combineerde, was Treintje Verwer-Akkerman, die was getrouwd met een HBS-leraar. Zij werd lid van de Vrijheidsbond, nam zitting in het bestuur van de Keuken en opende in 1922 als NVvH-voorzitter de allereerste 'huishoudtentoonstelling' in Leiden, met inzendingen op huishoudelijk gebied, onderwijs en kunstnijverheid.⁷⁷⁹ Zij was ook nog lid van het comité dat geneeskundig onderzoek voor het huwelijk bepleitte.

De VvVK kreeg in Leiden wel een vervolg. Deze organisatie vond dat het vrouwenkiesrecht geen doel was, maar een van de middelen om de achterstelling van de vrouw weg te werken en ging door als Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen. Zij voorzag wel dat het vanwege het 'veelidelige' doel moeilijker zou zijn om daarover overeenstemming te bereiken en dat leden zouden afhaken.⁷⁸⁰ Zij achtte voortbestaan van belang om een vrouwenvereniging te behouden en om haar actiepunten onder de aandacht van publiek en politiek te brengen en de politiek in de gaten te houden. Het verenigingsorgaan, dat nu *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen* heette, ging door als 23^e jaargang. Een andere 'continuïteit' was dat Van Itallie een vooraanstaande rol bleef spelen. Zij stelde zich in 1919 kandidaat voor het hoofdbestuur en werd daarin gekozen als een van de negen bestuursleden. Ze zou dat tien jaar blijven.

In Leiden was het 25-jarig jubileum van de VvVK in 1919 gevierd in Zomerzorg met een feestelijk programma, waarbij meteen de herdoop van de VvVK in de Vereeniging van Staatsburgeressen plaatsvond die daarmee een afdeling in Leiden kreeg. Dit was mogelijk doordat de VvVK-bestuursleden, met nog steeds Alings-van Mels als voorzitter, aanbleven. Een verandering was dat mannen geen lid meer mochten zijn van de nieuwe vereniging, alleen donateur, al had de afdeling dit graag anders gezien.⁷⁸¹ Staatsburgeressen bleef openbare vergaderingen beleggen met gastsprekers over zaken die de positie van vrouwen aangingen, zoals de vrijheid van de arbeid van de vrouw en gelijk loon voor gelijke arbeid, moederschapszorg, verkiezingen en het behoud van de vrede. De bijeenkomsten werden nog steeds opgeluisterd met declamatie of muziek, zoals een keer door Loes van Itallie, de dochter van het echtpaar Van Itallie-van Embden.⁷⁸²

Een van de prioriteiten was de huwelijkswetgeving, waarover Wilhelmina Ros-Vrijman in 1921 kwam spreken. Volgens deze wet moest de vrouw de man gehoorzamen en had de man het recht te beschikken over het door de vrouw verdiende geld. De vrouw had geen zeggenschap over de kinderen, moest de nationaliteit van haar man aannemen en zich vestigen waar hij woonde. Dit laatste was een

⁷⁷⁵ Zie de inleiding bij het archief: Atria, archief NUV, nr.292 en Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.254-257: Knipsels, brochures, aantekeningen en correspondentie 1918-1938.

⁷⁷⁶ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.212.

⁷⁷⁷ Atria, archief NUV, nr.292, inv.nr.21: Den Haag had de meeste leden: 637; de hoofdzetel kwam in Amsterdam (581 leden).

⁷⁷⁸ De NVvH-afdeling Leiden e.o. had in 1924 525 leden en in 1927, bij het 10-jarig bestaan, 750: *Leidsche Courant* 30-1-1924 en *Leidsch Dagblad* 26-1-1927. Landelijk steeg het ledental van 10.750 in 1921 naar 31.500 in 1931. Na de oorlog in 1947 was het gedaald naar 24.000: Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*, 26.

⁷⁷⁹ *Leidsch Dagblad* 25-2-1922.

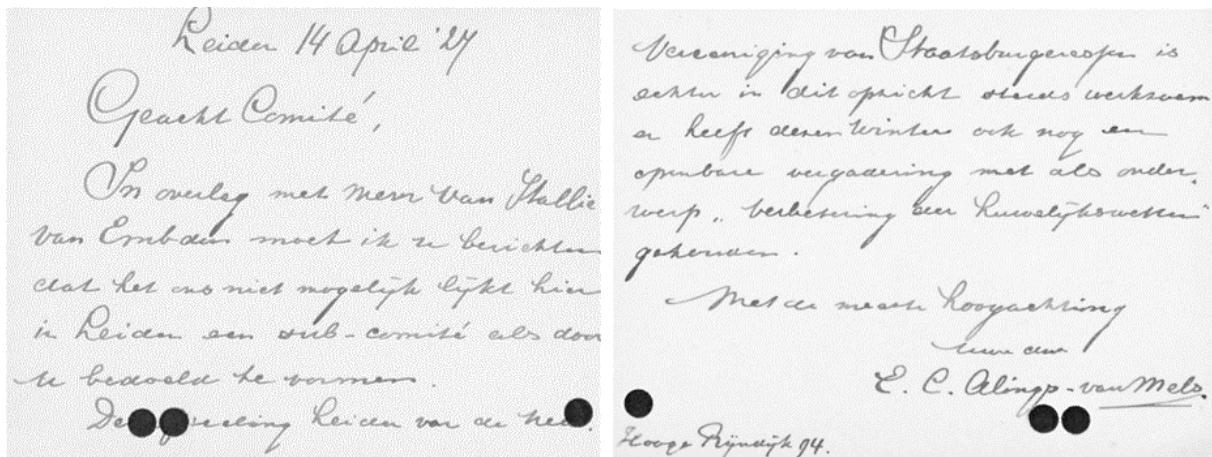
⁷⁸⁰ *Maandblad VvVK* 23:4 (1919).

⁷⁸¹ *Leidsch Dagblad* 19-9-1919 en *Maandblad VvVK* 23:7 (1919).

⁷⁸² *Leidsch Dagblad* 23-3-1921.

agendapunt op de jaarvergadering van de Nationale Vrouwenraad die datzelfde jaar in Leiden werd gehouden en zou in internationaal verband worden aangekaart op het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in 1926 in Parijs.⁷⁸³ Hiervoor was Van Itallie delegatielid namens Staatsburgeressen.

Zowel landelijk als in Leiden bleef de Vereeniging van Staatsburgeressen kampen met dalende belangstelling. Het werd geweten aan het 'veelgedige doel' en daarbij lag nu de politieke weg open en was er concurrentie van andere (vrouwen)verenigingen die belangen directer konden behartigen. De twee dagen durende jaarvergadering van Staatsburgeressen die in 1924 in Leiden werd gehouden, met daarbij een avond met diner, muziek, voordrachten en spreeksters in Huis ter Duin in Noordwijk aan Zee, bracht daarin geen verandering al was er de nodige publiciteit voor geweest.⁷⁸⁴

Briefje van Alings-van Mels: 'In overleg met mevr. Van Itallie-van Embden moet ik u berichten dat het ons niet mogelijk lijkt in Leiden een sub-comité te vormen.' (Atria, archief CAHH, inv.nr.5).

In 1927 zorgde een lezing van Kee Groot (Marijtje) in Leiden over de huwelijkswetgeving weliswaar voor 'een opflakkering in het Vereenigingsleven', maar in het algemeen woonden alleen de bestuursleden de ledenvergaderingen bij, aldus Alings-van Mels, en zij concludeerde: 'feitelijk is het vereenigingsleven tot stilstand gekomen.'⁷⁸⁵ Zij zag – na overleg met Van Itallie – dan ook geen kans om in Leiden een sub-comité te vormen van het in 1926 door Staatsburgeressen opgerichte Comité voor eene gemeenschappelijke Actie tot Hervorming onzer Huwelijkswetgeving, waarbij uiteindelijk 22 organisaties zich aansloten. Hierbij waren de DP, bij monde van secretaris Dortland-Sillevis, en de Unie voor Vrouwenbelangen, die opmerkte al meerdere rapporten over de huwelijkswetgeving te hebben gepubliceerd.⁷⁸⁶ Een jaar later deed Van Itallie-van Embden vanwege het grote belang van het onderwerp alsnog een poging tot vorming van een Leids sub-comité. Zij meldde aan de secretaris dat zij contact had gehad met een paar gegadigden en vroeg of zij ook de SDAP kon benaderen, maar die weigerde deelname.⁷⁸⁷

Een andere belangrijke kwestie was het ontslag bij huwelijk van onderwijzeressen en ambtenaressen. In 1910 was het wetsvoorstel met succes bestreden, maar in 1923 keerde het terug op de agenda van de landelijke politiek, dit keer omkleed met bezuinigingsoverwegingen. Als reactie zetten meerdere vrouwenorganisaties het Actiecomité inzake Ontslag van de Gehuwde Ambtenares op, dat publicaties uitgaf en deze stuurde aan parlementariërs. In december 1923 organiseerde het comité een protestmeeting in de Haagse Dierentuin, die in februari 1924 een vervolg kreeg in

⁷⁸³ Vrouwenraad in Leiden: *Leidsch Dagblad* 1-10-1921; Parijs: *Leidsch Dagblad* 18-5-1926.

⁷⁸⁴ Spreeksters waren de Tweede Kamerleden Betsy Bakker-Nort en Johanna Westerman: *Leidsche Courant* 14-6-1924 en *Leidsch Dagblad* 16-6-1924.

⁷⁸⁵ *Maandblad Staatsburgeressen*, 11:8 (1927): afdelingsverslag.

⁷⁸⁶ Atria, archief Comité Actie Hervorming Huwelijkswetgeving (CAHH), nr.93. inv.nr.5: brief van 14-4-1927 van Alings-van Mels en inv.nr.17: Adhesiebetuigingen: brief DP: 2-12-1925; brief Unie: 3-12-1925.

⁷⁸⁷ Atria, archief CAHH, nr.93, inv.nr.6: brief van 23-2-1928 met de aantekening dat de SDAP had geweigerd.

Amsterdam.⁷⁸⁸ Maar anders dan in 1910 hielpen de protesten dit keer niet en mocht in 1924 de huwende ambtenares krachtens een Koninklijk Besluit (KB) alsnog worden ontslagen. Het ad hoc Actiecomité werd daarop omgezet in een permanent Comité tegen Achteruitzetting van de Vrouw.

Het was aan de gemeentebesturen om te beslissen of huwende onderwijzeressen werden ontslagen. In 1925 deed Staatsburgeressen een dringend beroep op de VDB en de Vrijheidsbond om hun belofte gestand te doen om niet voor ontslag van huwende onderwijzeressen te stemmen in de gemeenteraden.⁷⁸⁹ In Leiden was dit in 1926 aan de orde, waarbij het ging om ontslag van gehuwde en huwende onderwijzeressen jonger dan 45 jaar. Gemeenteraadslid Van Itallie verzette zich fel en in het *Maandblad* klonk de verzuchting:

Laten wij hopen dat het door de actie onze afdeling en de welsprekendheid van Mw. van Itallie-van Embden in den Raad zal mogen gelukken, het gevaar af te wenden. (...)

Moesten niet alle vrouwen, die dit als een onrecht voelen, te hoop loopen; moest niet onze secretaresse handen te kort komen om al de nieuwe leden voor onze vereeniging in te schrijven?⁷⁹⁰

Leden van het Actiecomité richtten zich tot de Leidse gemeenteraad ter ondersteuning van Van Itallie en de Leidse Staatsburgeressen organiseerde een protestvergadering in het Volkshuis. Hier sprak Van Itallie en gaven VDB, SDAP, DP, het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers acte de présence. De protesten mochten niet baten; de verordening werd aangenomen met 16 tegen 15 stemmen. De wet was voor de bühne want Leiden telde geen enkele gehuwde onderwijzeres, omdat zij zelf ontslag namen voor hun huwelijk.

Na de verkiezingen van 1927 keerde Van Itallie niet terug in de raad. Op de vergadering van Staatsburgeressen werd daarom weer benadrukt dat het van groot belang was om de druk op de partijen op te voeren om vrouwen hoger op de kandidatenlijsten te plaatsen. Daarbij moesten vrouwen het advies krijgen om op vrouwen te stemmen. De vraag of de leus 'vrouwen stemt op vrouwen' niet vervangen moest worden door 'vrouwen stemt op feministen', genoot niet de voorkeur van de vergadering.

9.4 De vereniging Vrouwenbelangen van 1930 tot 1940

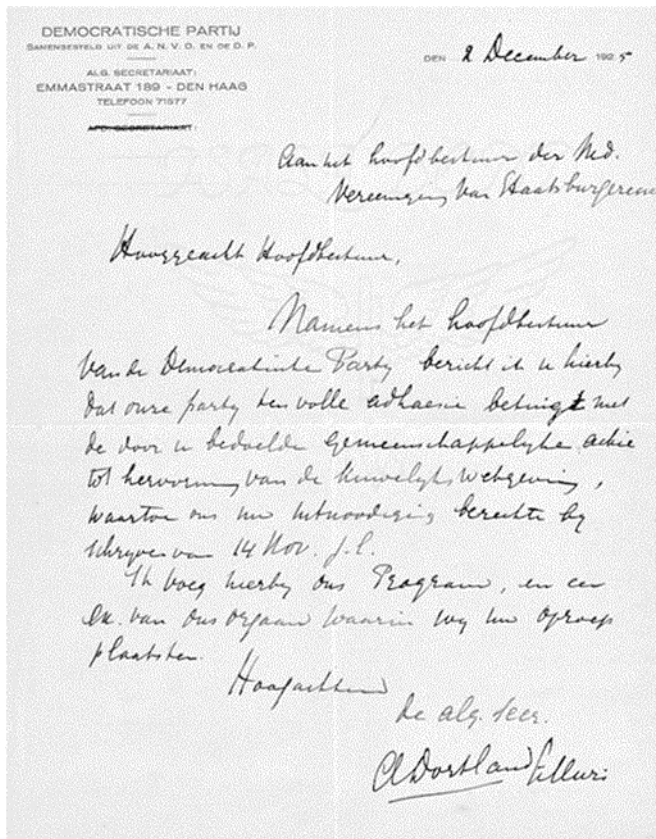
Het dalende ledental en de gemeenschappelijke strijdpunten van Unie en Staatsburgeressen droegen bij aan de wens tot fusie. Het voorstel kwam van de voorzitters van de Haagse afdelingen. Voor de Unie was dit Dortland-Sillevis.⁷⁹¹ Het waren nog steeds de 'kiesrechtvrouwen' die in de politiek en in beide verenigingen op de voorgrond traden, maar meerdere leidsters waren inmiddels overleden. Jacobs overleed in 1929. Dit maakte de fusie een stuk eenvoudiger, gezien de animositeit tussen Jacobs en Wijnaendts Francken-Dyserinck, maar niet makkelijk. Welke naam moest de nieuwe vereniging krijgen en wat te doen met de mannen? De naam werd uiteindelijk de Nederlandsche Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap met als nieuwe naam voor het blad: *Vrouw en Gemeenschap*. Mannen moesten een derde van het bestuur vormen, maar niet in de functie van voorzitter of secretaris. Bakker-van Bosse nam het voorzitterschap op zich.

⁷⁸⁸ In de Dierentuin sprak o.a. Wijnaendts Francken-Dyserinck: Atria, archief NUV, nr.292, inv.nr.60. Zie ook o.a. *De Telegraaf* 30-12-1923. Bijeenkomst Amsterdam: *Leidsche Courant* 11-1-1924.

⁷⁸⁹ *Leidsch Dagblad* 17-10-1925.

⁷⁹⁰ *Maandblad Staatsburgeressen*, 10:2 (1926) en Van Steen, 'Wilhelmina van Itallie-van Embden (1870-1959)', 149-150.

⁷⁹¹ *Maandblad Staatsburgeressen*, 12:10 (1928). Al in 1927 was een gezamenlijke brief uitgegaan met het idee: Atria, archief NUV, nr.292, inv.nr.9: Haagse afdeling. Afdelingsvoorzitter van Staatsburgeressen was Hannah van Biema-Hijmans. Dortland-Sillevis was ook lid van Staatsburgeressen.

Briefje van Dortland-Sillevis: de DP betuigt adhesie aan de gemeenschappelijke actie tot hervorming van de huwelijkswetgeving (Atria, archief CAHH, inv.nr.17) en Dortland-Sillevis als lerares (Haags gemeentearchief, uitsnede van foto: 0.07004, 1938).

De twee verenigingen hadden elkaar gevonden op de doelstelling: de 'even volkomen ontplooiing van de persoonlijkheid van de vrouw als de man'.⁷⁹² Aandachtspunten waren de huwelijkswetgeving, de openbare zedelijkheid, in het bijzonder de strijd tegen de dubbele moraal, de strijd voor de vrijheid van de arbeid ook voor gehuwde vrouwen en het bevorderen van vrede en deelname aan het Volkenbondswerk. De speerpunten werden door sprekers toegelicht op een zomerfeest in Wassenaar dat ter ere van de fusie was georganiseerd. Het toelichten van het vrede streven en het Volkenbondswerk kwam voor rekening van Van Itallie. Wat betreft de Nederlandse politiek wees zij in haar rede 'Weest op uw hoede' over het gevaar van leden van rechts, die 'de vrouw nog anders zien dan wij zouden wensen'.⁷⁹³

Bij de landelijke fusiebesprekingen uitte de afdeling Leiden de vrees nog meer leden te verliezen.⁷⁹⁴ Desondanks ging de fusie door en kwam er in Leiden een afdeling van Vrouwenbelangen, met nog steeds Alings-van Mels als voorzitter. De fusie kwam tot stand onder een ongelukkig gesternte. Na de beurskrach van 1929 waaide de economische crisis uit de Verenigde Staten over die alle aandacht opeiste en maakte dat Vrouwenbelangen afzag van openbare acties.⁷⁹⁵ De dreigende verslechtering van hun maatschappelijke positie bracht de vrouwen echter weer in beweging. Dit was toen bleek dat vrouwenarbeid het mikpunt werd van overheidsmaatregelen om werkloze mannen aan werk te helpen. Hierdoor:

⁷⁹² Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 85.

⁷⁹³ *Vrouw en gemeenschap* 1:2 (1930) en o.a. *De Telegraaf* 29-6-1930. Er kwamen ca. 300 bezoekers naar het landgoed Wiltzangk van Rebecca van den Bergh-Willing (een vriendin van Van Itallie-van Embden, met de VOV als gemeenschappelijk wekterrein) en er werden 40 tot 50 nieuwe leden geworven.

⁷⁹⁴ *Maandblad Staatsburgeressen*, 14:5 (1930).

⁷⁹⁵ Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op dochter*, 259.

kwam tenslotte de jonge generatie ertoe het versmadel feminisme opnieuw te aanvaarden, al werd het dan ook onmiddellijk in een ander, vrouwelijker, positiever kleed gestoken.⁷⁹⁶

De jongere generatie was een groepje vrouwen van onder de veertig, die zich kenbaar maakten op de door Vrouwenbelangen georganiseerde studieconferentie over vrouwenarbeid in Amsterdam in 1934. Een van hen was mr. Corry Tendeloo die de organisatie van een jongerenconferentie voorstelde die in 1935 werd gehouden in Bilthoven. Daar werd het Jongeren Werk Comité (JWC) geboren, dat onder leiding kwam van dr. Willemijn Posthumus-van der Goot. Zij was in deze tijd betrokken bij het initiatief om te zorgen voor het behoud van het feministisch erfgoed van de oudere generatie door oprichting van het Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging (IAV) in Amsterdam.⁷⁹⁷

Met **Petronella Hildegonda (Nelly) Smits-Witvliet (1897-1983)** had ook Leiden een nieuw jonger lid, dat nieuw elan bracht. Deze onderwijzersdochter had voor haar huwelijk met een landmeter bij het kadaster verschillende lager onderwijsaktes gehaald en had proza gepubliceerd in tijdschrift *Nederland*.⁷⁹⁸ Zij was in 1934 in Oegstgeest komen wonen en was secretaris geworden van Vrouwenbelangen. Vanwege sociale misstanden in haar geboortestad Amsterdam had zij zich aangesloten bij de Vrijheidsbond en werd in Leiden president van de Vrouwengroep van deze partij.⁷⁹⁹ Naast deze band met de politiek, zette zij als bestuurslid van 'Volkenbond en Vrede' de personele band voort van Vrouwenbelangen met de vredesbeweging. De opleving van de Leidse Vrouwenbelangen bleek toen Smits-Witvliet in 1936 in *Vrouw en Gemeenschap* meldde dat op de ledenvergadering in Leiden de propagandacommissie was uitgebreid met twee leden en een nieuw lid kon worden bijgeschreven, 'het 12^e sinds 1½ jaar!'⁸⁰⁰

Binnen de landelijke Vrouwenbelangen zorgde de JWC voor nieuwe activiteiten waardoor de media weer belangstelling kregen, ook het nieuwere medium, de radio. De JWC zocht daarnaast naar verbreding van de basis door nieuwe groepen vrouwen aan te spreken. Een van de initiatieven daartoe was het organiseren van de 'drie vrouwen-avond', die in 1936 in Leiden navolging kreeg. De drie gastsprekers waren VDB-Tweede Kamerlid Betsy Bakker-Nort, Corry Tendeloo en Louise Kooiman, declamatrice.⁸⁰¹ Het volgende jaar was Bakker-Nort weer van de partij op de eerste bijeenkomst van de Leidse Hutspotclub, een club die in meerdere steden was opgericht.⁸⁰² Doel was het versterken van de onderlinge band. De deelnemers kregen een lezing en een goedkope maaltijd aangeboden. De naam zou zijn bedacht door Tendeloo die in Leiden op de middelbare school had gezeten en verwees naar de traditionele 3-oktobermaaltijd, ter gelegenheid van de viering van Leidens Ontzet.⁸⁰³ Bakker-Nort sprak op de bijeenkomst in Leiden over de maatregelen tot beperking van de vrouwenarbeid en over de situatie in Duitsland waar vrouwen geen keuzenvrijheid meer hadden, maar terug moesten naar de 3 K's: Kinderen, Keuken en Kerk. Er waren circa veertig vrouwen aanwezig, onder wie leden van de NVvH, van de VVSL en vrouwen uit het onderwijs. De lezing werd gevolgd door een ledenvergadering van de Leidse afdeling van Vrouwenbelangen, waarin Smits-Witvliet tot afgevaardigde naar de jaarvergadering in Haarlem werd benoemd.⁸⁰⁴

De nieuwe impuls voor Vrouwenbelangen was ingegeven door een dreigende verslechtering van de arbeidspositie van vrouwen, die om actie riep. In 1934 werd bekend dat het KB uit 1924, waarin was geregeld dat vrouwelijke ambtenaren bij huwelijk konden worden ontslagen, zou worden omgezet

⁷⁹⁶ Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op dochter*, 260-261.

⁷⁹⁷ Oprichters waren Posthumus-van der Goot, Rosa Manus en van de oudere generatie: Johanna Naber.

⁷⁹⁸ *Algemeen Handelsblad* 3-9-1918.

⁷⁹⁹ Smits-Witvliet werd geen lid van de SDAP vanwege de revolutiepoging van Troelstra, zo zei ze in een interview bij haar tachtigste verjaardag: *Leidsch Dagblad* 19-11-1977.

⁸⁰⁰ *Vrouw en Gemeenschap*, 7:6 (1936).

⁸⁰¹ *Leidsch Dagblad* 7-2-1936.

⁸⁰² Atria, archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, nr.321, inv.nr.384: Hutspotclubs, maar niet de Leidse.

⁸⁰³ Tendeloo (1897) was met haar weduwe-moeder uit Indië in Leiden komen wonen. Zij stapte hier over van de meisjes-HBS naar het Gymnasium en ging in Utrecht rechten studeren.

⁸⁰⁴ *Leidsch Dagblad* 8-5-1937: eerste bijeenkomst Hutspotclub in Leiden. Op de tweede bijeenkomst sprak Posthumus-van der Goot: *Leidsch Dagblad* 5-6-1937.

in een wet. Hiertegen kwam protest van het JWC van Vrouwenbelangen samen met vijf andere vrouwenorganisaties. Dit waren de Nationale Vereeniging voor Vrouwenarbeid, de VVAO, de Vereniging van Academisch gevormde Christenvrouwen en twee relatieve nieuwelingen, de Soroptimistclubs en de Nederlandsche Bond van Vrouwen Werkzaam in Bedrijf en Beroep.⁸⁰⁵ Het protest hielp niet. In 1935 werd het KB omgezet in een wet, nota bene op voorstel van vrouwenkiesrechtman Marchant die zich tot het katholicisme had bekeerd. Datzelfde jaar kwam minister Slingenberg, ook van de VDB, met een wetsvoorstel om arbeid van meisjes beneden de zestien jaar te verbieden, maar dit werd na protest ingetrokken. Vervolgens kwam de katholieke minister Romme eind 1937 met het beruchte wetsontwerp om alle arbeid van gehuwde vrouwen te verbieden, op dat in de huishouding na, om zo werkloze mannen aan werk te helpen.⁸⁰⁶ In Leiden kwam Bakker-Nort voor de Leidse Hutspotclub over dit wetsontwerp spreken.⁸⁰⁷

In deze tijd groeide de protestcommissie 'van zes' uit tot een comité met twintig organisaties, waaronder vakbonden met veel vrouwelijke leden, vrouwengroepen van politieke partijen, ook van de SDAP, vrouwenvredeorganisaties en de VOV, die dus ook nog was te mobiliseren. De grote confessionele vrouwenorganisaties NCVB en RK Vrouwenbond bleven buiten het comité, al had de kleinere Academisch Gevormde Christenvrouwen zich wel aangesloten. De katholieke vrouwen met een beroep, verenigd in De Sleutelbos, tekenden op eigen initiatief protest aan. De Joodse Vrouwenraad deed aanvankelijk ook niet mee, maar plaatste in 1938 wel een informatief artikel over het Comité in hun orgaan *Ha'ischa* waarin zij aangaf sympathiek te staan tegenover het protest. Een paar maanden later sloot zij zich alsnog aan, uit strategische overwegingen. Zij vroeg het werkcomité om aandacht – door een uitnodiging voor een bijeenkomst - en daarmee om steun voor het vluchtelingenwerk, vooral gericht op joodse vluchtelingen.⁸⁰⁸ In hetzelfde jaar verliet ook de Bond van Vrouwelijke Studentenverenigingen de neutrale opstelling en sloot zich aan bij het comité dat heette: Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw. Het stond onder leiding van het Werkcomité met daarin de zes initiatiefnemers.⁸⁰⁹

De aangesloten organisaties betaalden contributie en er werd via advertenties geld ingezameld. Het was bedoeld om 'vlugschriften' te laten drukken, om een 'briefkaartenregen' op het ministerie van Sociale Zaken te organiseren en om protesttelegrammen te sturen. Het protest werd ondersteund door statistieken van het IAV, die aantoonde dat van verwaarlozing van de gezinnen waar de vrouw loonarbeid verrichtte geen sprake was en dat bovendien het percentage buitenshuis werkende gehuwde vrouwen zo klein was, dat het verbod nauwelijks banen voor mannen zou opleveren. Het protest culmineerde in een grote meeting in het Concertgebouw in Amsterdam op 7 februari 1938 met ruim 2000 aanwezigen. In april volgde een bijeenkomst in Krasnapolsky, waar achttien sprekers hun zegje deden. Net als bij de vergadering in het Concertgebouw vond iedere bezoeker een voorgedrukte protestbriefkaart op de stoel om deze na ondertekening aan minister Romme te sturen.⁸¹⁰ Uiteindelijk kwam in 1939 de SDAP in de regering en een SDAP-minister op Sociale Zaken die besloot het wetsvoorstel van tafel te halen. Het ontslag van vrouwen bij huwelijk bleef echter van kracht.

De belangstelling van Vrouwenbelangen beperkte zich niet tot de positie van vrouwen in Nederland. In 1938 deed Smits-Witvliet verslag van een door Vrouwenbelangen georganiseerde conferentie over: 'De Vrouw in Oost en West' die in Leiden werd gehouden in het clubgebouw van de

⁸⁰⁵ In 1930 was in Amsterdam de eerste Bond opgericht om de belangen van werkende vrouwen te behartigen. De Haagse organisatie was in 1935 opgericht door Wijnaendts Francken-Dyserinck.

⁸⁰⁶ Overigens beweerde Romme zelf dat het verbod een principiële kwestie was: getrouwde vrouwen hoorden thuis voor het gezin te zorgen: A.E.J. de Vries-Bruins, *...uit spuit, de bocht weer uit?* Een uitgave van het Comité tot verdediging van de vrijheid van de arbeid van de vrouw ('s-Gravenhage 1948) 25.

⁸⁰⁷ *Leidsch Dagblad* 5-2-1938. In 1939 was de Hutspotclub weer opgeheven.

⁸⁰⁸ *Ha'ischa*, 10:1 (1938) en Atria, archief Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw (hierna: Comité tot verdediging) nr.40, inv.nr.27: Correspondentie.

⁸⁰⁹ Atria, archief Comité tot Verdediging, nr.40, inv.nr.3: Notulen en aantekeningen van vergaderingen, met presentielijsten 1937 en inv.nr.17 en 30: Correspondentie.

⁸¹⁰ De Vries-Bruins, *...uit spuit, de bocht weer uit?* 28-30.

VVSL aan het Rapenburg. Belangstellenden konden zich in Den Haag aanmelden bij Soepianti Soejono, een van de twee dochters van een voormalig Volksraadslid in Indië.⁸¹¹ Alings-van Mels opende de bijeenkomst. Onder de aanwezigen waren meerdere Javaanse vrouwen in inheemse dracht. Naast voordrachten en tableaux waren er spreeksters, onder wie Iwanah Mohammad Achmad, die het had over onderwijs voor vrouwen in Indië en refereerde aan de scholen van Kartini. Zij was net als Kartini tegen polygamie. Andere vrouwen spraken over de relatie tussen de westerse en inheemse vrouwen in Indië zelf en over de vrouwenbeweging in het Midden-Oosten, in het bijzonder in Egypte.⁸¹² Bij het nuttigen van een rijsttafel waren ook heren aanwezig, een feit dat werd toegejuicht door Posthumus-van der Goot die zei dat feministische vrouwen nooit de illusie hadden gehad alléén de wereld te verbeteren. De bijeenkomst had honderdvijftig belangstellenden getrokken en zeventien nieuwe leden opgeleverd.⁸¹³

Afgevaardigden op het congres van de *International Council of Women* in 1934 in Parijs, met op de voorste rij 2e van rechts Van Itallie en 3e Wijnaendts Francken. Onderwerpen waren o.a. de beperking van vrouwenarbeid in crisistijd en de moderne slavernij (collectie Atria, nr.F817-98).

In 1939 introduceerde Smits-Witvliet op een Vrouwenbelangen-bijeenkomst in Leiden haar partijgenoot Johanna Westerman die voor de Vrijheidsbond in de Tweede Kamer had gezeten. Westerman gaf de stand van de vrouwenemancipatie weer met haar constatering dat er nog steeds geen gelijk loon was voor gelijke arbeidsprestatie, nog geen verbetering van de huwelijkswetgeving en dat er nog belemmeringen voor vrouwen waren op het gebied van arbeid. Verder hekelde deze onderwijsvrouw de financiële gelijkstelling van openbare en bijzondere scholen, omdat daardoor het

⁸¹¹ In Nederland werd Soejono lid van de Tweede Kamer als eerste Indonesiër en eerste moslim. Een zoon en - andere - dochter zaten in het verzet. De zoon werd in Leiden op de vlucht doodgeschoten en in Leiden begraven. Zie het verhaal van Lodewijk Kallenberg op de website van begraafplaats Groenesteeg: https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Irawan%20Soejono%20-%20versie%20website.pdf.

⁸¹² Respectievelijk door: Maria van Marle-Hubregtse en Rosa Manus.

⁸¹³ Verslag: *Leidsch Dagblad* 21-2-1938 en *Vrouw en Gemeenschap* 8:9 en 8:11 (1938).

openbaar onderwijs in diep verval was geraakt, onder meer door de oprichting van talloze bijzondere scholen en 'sektenschooltjes'.⁸¹⁴

9.5 Leidse vrouwen en andere bewegingen en vrouwenorganisaties

9.5.1 De vredesbeweging

De verwerving van het vrouwenkiesrecht viel min of meer samen met het einde van een oorlog waarvoor de verliezers - Duitsland, Oostenrijk en Hongarije - zwaar moesten betalen. Dit ging in tegen de vredesorganisaties die tijdens de oorlog hadden gepleit voor een rechtvaardige vrede, zodat wraakgevoelens niet tot een nieuwe oorlog zouden leiden. Wel werd na de oorlog de Volkenbond opgericht als internationale conflictbemiddelaar. De vredesorganisaties gingen hiermee samenwerken, zoals de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede, waarin 'Vrede door Recht' en de NAOR waren opgegaan en die ook in Leiden actief bleef. Als vrouwenorganisatie bleef de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid (IVVV) bestaan. De Nationale Vrouwenraad (NVR) vormde het Internationaal Comité voor Vrede en Arbitrage, waarvoor Van Itallie-van Embden de honneurs waarnam. Zij was als zodanig afgevaardigde naar de bijeenkomsten van de Internationale Vrouwenraad, zoals in 1920 in Noorwegen.⁸¹⁵ Op de NVR-jaarvergadering in 1921 in Leiden diende Van Itallie moties in:

Van de moties (...) werd de 1ste de wenschelijkheid uitsprekende, dat het lidmaatschap van den Volkenbond zoo spoedig mogelijk moge openstaan voor alle zichzelf regeerende staten, en de 3de wenschende dat de Volkenbond in zijn pogingen tot versterking van de staten-eenheid, tóch de nationale eigenschappen en eigenaardigheden der verschillende volken in blijvende waardeering moge houden, werden bij acclamatie aangenomen. De 2de werd ingetrokken, daar hierin reeds zal worden voorzien.⁸¹⁶

De verwevenheid van vredesbeweging met vrouwenbeweging, in dit geval met Staatsburgeressen, werd in Leiden dus gecontinueerd. Dat militarisme een belangrijk onderwerp was, bleek op een bijeenkomst van Staatsburgeressen in 1922 die plaats had in het licht van de aanstaande Tweede Kamerverkiezingen. Hier sprak het Amsterdamse VDB-raadslid Thiel-Wehrbein over: 'De vrouw en de stembus.' De voormalige VvVK-propagandist Marijtje ging door voor Staatsburgeressen en deelde chocoladerepen uit met op de sluitzegel de onderwerpen die Staatsburgeressen van belang vond en hield daar een humoristisch praatje over. Pas als laatste sprak zij over het militarisme dat jonge mannen opeiste om te worden opgeofferd aan de oorlogsgod. Dit laatste punt had wat betreft oud-VvVK-afdelingsvoorzitter Lulofs beter als eerste aangestipt kunnen worden. Zij kreeg bijval van Alings-van Mels.⁸¹⁷

In 1922 organiseerden Staatsburgeressen en 'Volkenbond en Vrede' een gezamenlijke vergadering in Leiden ter voorbereiding van de IVVV-bijeenkomst die begin december in Den Haag plaatsvond.⁸¹⁸ Bestuursleden van beide verenigingen namen ook zitting in het in 1923 gevormde Leidse anti-Vlootwet-comité, met daarbij ook leden van de VDB onder wie Van Itallie-van Embden, die bij alle drie was aangesloten. Opvallend was de deelname van professor Eerdmans van de Vrijheidsbond, een partij die het antimilitarisme minder prominent op de agenda had.⁸¹⁹

In aanloop naar een grote anti-oorlogsbetoging in Den Haag op 21 september 1924, georganiseerd door de IVVV, schreef SDAP-Kamerlid Suze Groeneweg over de deelname van vrouwen:

⁸¹⁴ *Leidsch Dagblad* 26-5-1939.

⁸¹⁵ *Orgaan van den Nationalen Vrouwenraad van Nederland (NVR)* 2:1 (1920).

⁸¹⁶ *Orgaan NVR* 2:9 (1921). Dit maandblad kende slechts twee jaargangen.

⁸¹⁷ *Leidsch Dagblad* 13-5-1922. Lulofs was vanuit Den Haag weer naar Leiden verhuisd.

⁸¹⁸ *Leidsch Dagblad* 28-11-1922.

⁸¹⁹ *Leidsch Dagblad* 5-10-1923. Andere leden (onder wie voormalige VvVK-leden): Alings-van Mels, Blom-Düren, Snellen, het echtpaar Van Poelgeest-Brand, Sijsma, meerdere professoren en anderen.

Gevormd werd een comité van voorbereiding voor de demonstratie. De samenstelling van dit comité is een belofte voor de toekomst. Vrijzinnige, liberale en roomsch katholieke vrouwen werkten hierin te zamen.⁸²⁰

Opvallend is dat Groeneweg katholieke vrouwen noemde. Dit was tegen de zin van de kerkelijke autoriteiten, die in 1925 overgingen tot oprichting van de RK Vredesbond.⁸²¹ Een jaar later werd het katholieke vrouwen door de aartsbisschop van Utrecht verboden om zich aan te sluiten bij 'neutrale' vrouwenorganisaties, zoals de IVVV, de Nationale en Internationale Vrouwenraad, Staatsburgeressen en zelfs de niet-politieke NVvH.⁸²²

Na de demonstratie nam de IVVV het initiatief tot oprichting van de Nooit Meer Oorlog Federatie om een breed scala aan organisaties te verenigen. In Leiden sloot Staatsburgeressen zich aan en verder onder andere de VDB en DP.⁸²³ De Federatie pleitte desnoods voor eenzijdige ontwapening. Dat niet alle vrouwen daarin geloofden, toont de sceptische reactie van Eerdmans-de Holl, lid van de Vrijheidsbond. Zij was in 1927 de enige vrouw in het Comité Leiden tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening. In het Haagse Comité was haar partijgenoot Wijnaendts Francken de enige vrouw.⁸²⁴ Het 'Comité tot Waarschuwing' voerde de leus: 'wie vrede wil, bereidt zich voor op oorlog'. De Nooit Meer Oorlog Federatie zette hier de leus: 'als gij den vrede wilt, bereid u voor tot den vrede' tegenover.

Prof. Dr. P. M. Meyers	19 Rijus b. w. 13	L 1.-
Leen. Buller - Vordam	30 " 2	L 1.-
Prof. H. M. v. No	31 Vroonw. 125 P	L 1.-
Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis	32 v. J. Kato 44	L 1.-
Prof. Dr. C. D. Numan	33 Papenburg 66	L 1.-
R. P. H. Fringa	34 de Kempenaers 810	L 1.-
Prof. Dr. H. Fort	35 Plantsoen 69	L 2.-
Leen. Overvoord - Gordon	36 Torwee park 6	L 2.50
G. H. P. Pel	37 Papenburg 8	L 10
G. H. Philipsse	38 Biederweg	L 1.-
A. v. Poeloeest	40 " "	L 1.-
Meer. J. C. v. P. Brand	41 Plantage 16	L 4.-
Dr. J. D. Prins	42 O. Rijn 45	L 1.-
Meer. Barmker	43 N. Rijn 70 a	L 1.-
W. F. v. d. Reyden	44 Rijus b. w. 20	L 1.-
Mej. C. B. Bonand	45 Rijus b. w. 17	L 2.50
J. H. Riedel	46 Plantsoen 75	L 1.-
Mej. A. Scholten	47 Loekw. S. 70	L 1.-
Mej. Dr. C. Serrurier	48 Plantsoen 73	L 1.-
Meer. Schreuder	50 Loekw. S. 43	L 1.-
K. D. Sytzma	51 W. Singel 107 a	L 1.-
Mej. A. Suelken	52 " "	L 1.-
Prof. Dr. C. Suschke	53 Papenburg 61	L 1.-
K. Sijfert Kroese	54 de Broekstraat 14	L 1.-
B. Stokman	55 N. Rijn 24	L 1.-
R. H. Telters	56 Groenl. 16.13	L 1.-
Dr. Timmermans	57 W. d. p. 1	L 1.-
J. P. Trip	58 Papenburg 30	L 1.-
H. Schukking	59 P. K. Choorsteeg 15	L 2.50

Deel contribuanten Volkenbond en Vrede 1926 (ELO, archief Volkenbond en Vrede, inv.nr.1).

⁸²⁰ Voorwaarts. Sociaal-democratisch dagblad 17-9-1924.

⁸²¹ Leidsch Dagblad 9-11-1925: met mannen en vrouwen in het bestuur.

⁸²² Leidsche Courant 30-12-1926.

⁸²³ Andere leden o.a.: Kerk en Vrede en de Jongeren Vredesactie: Leidsch Dagblad 5-11-1927. De Federatie riep ouders op geen oorlogsspeelgoed te kopen: Leidsch Dagblad 30-11-1928.

⁸²⁴ Eerdmans-de Holl: Leidsche Courant 16-4-1927. Wijnaendts Francken kwam in die hoedanigheid een keer in Leiden spreken op een themmiddag van de Vrijheidsbond: Leidsch Dagblad 27-6-1929. Zie voor een overzicht van vredesorganisaties in de periode 1918-1940: www.antimilitarisme.org/index.php?orphan=380.

‘Volkenbond en Vrede’, die zich niet aansloot bij de Federatie, gaf net als voorganger ‘Vrede door Recht’ een blad uit, verstreekte voorlichtingsmateriaal en organiseerde de viering van de ‘vredesdag’, 18 mei, die werd omgedoopt in Volkenbondsdag. In 1926 kwam hoofdbestuurslid Bakker-van Bosse naar het Leidse Luxor-theater om daar voor middelbare scholieren een inleiding te houden bij een voorlichtingsfilm over de vredesgedachte. Het was een initiatief van de directrice en leraressen van de Leidse meisjes-HBS. In de film figureerden een aantal Nederlanders betrokken bij de vredesbeweging onder wie professor Lorentz, die vanuit de zaal extra luid werd toegejuicht.⁸²⁵ Secretaris van de Leidse ‘Volkenbond en Vrede’ was Aleida Bosman, die in 1929 in Leiden was afgestudeerd in de rechten. Bosman leidde in april 1930 samen met de voorzitter een delegatie van de Volkenbond - die in Scheveningen verbleef - rond door Leiden. Het volgende jaar stond de vertoning van de anti-oorlogsfilm *De Grootste Vijand* op het programma.⁸²⁶

9.5.2 De Vrouwenvredesgang

Deputatie van de IVVV voor het Vredespaleis, 1936 (collectie Atria, nr.100008888).

De opleving van de vrouwenvredesbeweging in de jaren dertig wordt geïllustreerd door de oprichting in 1933 van een Leidse afdeling van de al sinds 1914 bestaande Algemeene Nederlandsche Vrouwen Vredesbond (ANVV). Deze bond was vanuit christelijke hoek opgericht en wilde vrouwen van alle rangen, standen en gezindten verenigen. De andere vrouwenvredesorganisatie, de IVVV, had haar wortels in de VvVK. Dit hield een fusie lang tegen, ondanks hetzelfde beroep op moeders en vrouwen.⁸²⁷ De secretaris van de Leidse ANVV-afdeling, Benjamina den Blaauwen-Mulder, die voor haar huwelijk onderwijzeres was geweest, meldde aan het hoofdbestuur dat de afdeling in januari 1934 al zestig leden telde en gaf aan te betreuren dat ANVV en IVVV niet samengingen.⁸²⁸

⁸²⁵ *Leidsch Dagblad* 26-3-1926.

⁸²⁶ *Leidsch Dagblad* 19-4-1930. Bosmans moeder was actief in de NVvH en bij Armenzorg, haar vader, een ingenieur, zat in de Leidse gemeenteraad voor de Vrijheidsbond. Bosman vertrok na haar huwelijk in 1934 naar Rotterdam. Film: *Leidsche Courant* 19-5-1931.

⁸²⁷ In *De levenbrengsters* analyseert Mossink waarom het zo lang duurde voor het tot een fusie kwam.

⁸²⁸ Den Blaauwen vond het ook jammer dat de NVvH een stukje van haar over de ANVV niet wilde opnemen in hun orgaan: Atria, archief ANVV, nr.4, inv.nr.918: Correspondentie met afdeling Leiden.

Voorzitter van de ANVV-afdeling was Wilhelmina van Noort-van Bohemen. Zij was in 1913 uit Indië gekomen, waar haar man onderwijzer was geweest. Zij opende in november 1934 een vergadering, waar Gien Knuttel-Koch uit Oegstgeest het woord kreeg na het zingen van het lied *Nederland-Vredeland*. Knuttel-Koch, die in Indië onderwijzeres was geweest, herinnerde in haar rede aan de wapenstilstand op 11 november 1918 en ging in op de wapenfabricage, het 'duizendkoppige monster'. Ze vond het deelnemen aan de vredesbeweging een speciale vrouwelijke taak, want welke vrouw wenste haar kinderen te laten lijden onder de oorlog? Ze sprak haar religieuze achterban aan met de vraag of het niet God was geweest, die zijn zoon zond om de meest volmaakte vredesboodschap te brengen?⁸²⁹ Later dat jaar richtte de Leidse ANVV in de Breestraat een 'vredesetalage' in, waarvoor een advertentie in de krant verscheen met een oproep om lid te worden.⁸³⁰

STILLE RONDGANG VERTREKUR van Trein en Blauwe Tram, wordt nader bekend gemaakt. Heenreis gezamenlijk, terugreis vrij U kunt U nog opgeven voor deelname bij: Mevr. VAN NOORT, Tomatenstraat 12a Mevr. ALINGS, Hooge Rijndijk 126 Mevr. DEN BLAAUWEN, Wasstraat 47 Mej. DE KLER, Jan van Houtkade 26a Mej. VAN WELZEN, Kastanjekade 7 9799a	Vrouwen en Moeders! Gefulgt met ons van uw Vredeswil! Neemt deel aan den Vrouwen Vredesgang 1935 op Zaterdagmiddag 18 Mei a.s. Aanmelden: Kagerstraat 20 - Telef. 1028. Zoeterwoudsche Singel 32 - Telef. 422. Aan deze adressen zijn retours voor de blauwe tram verkrijgbaar tegen gereduc. prijs (f. 0.45.) 4067
---	---

Oproepen uit 1934 en 1935 tot deelname aan de vredesdemonstraties (LD 14-5-1934 en LD 8-5-1935). Ook de volgende jaren werden vrouwen via advertenties en propaganda-avonden opgeroepen deel te nemen, zelfs nog in mei 1940.

In 1934 deden Van Noort-van Bohemen van de ANVV-afdeling en Alings-van Mels van Vrouwenbelangen een oproep aan vrouwen tot deelname aan de 'Stille Rondgang' op Hemelvaartsdag in Den Haag.⁸³¹ Deze vredesdemonstratie was een gezamenlijk initiatief van de ANVV en IVVV. Vanwege de associatie met de katholieke 'stille omgang' was de naam het tweede jaar veranderd in Vrouwenvredesgang en de dag verplaatst naar 18 mei, de Volkenbondsdag.⁸³² In 1934 trok de demonstratie 'enkele duizenden' vrouwen en in 1935 werd de opkomst geschat op 7000 deelnemers. De spoorwegen gaven reductie op een treinkaartje om zoveel mogelijk mensen in de gelegenheid te stellen te demonstreren en er werden bussen ingezet. In de krant stond de gang van zaken:

De vredesgang begint om precies halfdrie op het Malieveld. Op dit uur wordt de vlag met het woord 'Vrede' geheschen en een absolute stilte gedurende 2 minuten treedt in. Daarna stelt zich de zwiigende stoet in beweging: de stilte wordt volgehouden tot het eindpunt. De duur der wandeling is pl.m. een uur. Aan de Nederlandsche regeering en aan het Internationale Hof van Justitie zal een adres door een deputatie worden aangeboden. De stoet wordt provinciegewijs opgesteld. De deelnemers moeten alle een witte bloem dragen.⁸³³

Bij de derde Vrouwenvredesgang in 1936 in Amsterdam telde de stoet 18.000 vrouwen, een hoogtepunt. In principe kregen alle vredesorganisaties ongeacht geloof of politieke gezindheid een uitnodiging, dus ook de RK Vredesbond, maar de bisschop van Haarlem verbood deelname. Hij bood als alternatief dat katholieke mannen en vrouwen een dag ervoor, 17 mei, na de mis konden

⁸²⁹ *Leidsch Dagblad* 13-11-1934. Er was ook muziek en er werden gedichten voorgelezen. Knuttel-Koch was ook lid van de Leidse afdeling van de Vereeniging van Spiritisten 'Harmonia', die in 1920 was opgericht met ongeveer 35 leden: *Leidsch Dagblad* 9-11-1920.

⁸³⁰ *Leidsch Dagblad* 17 en 19-12-1934.

⁸³¹ *Leidsch Dagblad* 21-3-1934 en 14-5-1934.

⁸³² Atria, archief ANVV, nr.4, inv.nr.976: Agenda's en notulen van vergaderingen van het Centraal Comité.

⁸³³ *De Leeuwarder Courant* 7-5-1935.

deelnemen aan een gebed tot moeder Maria, als 'Koningin van den Vrede'.⁸³⁴ Toch maakte in Leiden een katholieke vrouw deel uit van het gemengde bestuur van 'Volkenbond en Vrede' dat onder voorzitterschap stond van Van Itallie-van Embden. Dit was spraaklerares en letterkundige Hermanie Farensbach.⁸³⁵ De derde vrouw in het zevenkoppige bestuur was Smits-Witvliet, die in 1937 aanwezig was bij de vierde Vrouwenvredesgang, ditmaal in Utrecht, waar 10.000 vrouwen demonstreerden. Smits-Witvliet maakte deel uit van de delegatie naar het Vredespaleis in Den Haag, waar zij bloemen legde aan de voet van het beeld 'de Christus van den Andes'.⁸³⁶

Een deputatie van de Vrouwenvredesgang voor het Vredespaleis met een adres voor de Volkenbond. Smits-Witvliet is vierde van links (*Haagsche Courant* 19-5-1937).

Vrouwenvredesgang Den Haag 1938 (LD 19-5-1938).

Het volgende jaar maakte Smits-Witvliet deel uit van een deputatie die het Haagse gemeentebestuur bedankte voor de medewerking.⁸³⁷ Deze vijfde Vrouwenvredesgang was weer in Den Haag, waar

⁸³⁴ *Leidsche Courant* 11-4-1936 en Atria, archief ANVV, nr.4, inv.nr.987: agenda vergadering 17-4-1936.

⁸³⁵ Farensbach werd geboren in Buitenzorg als dochter van een koopman, die in Leiden hotelhouder werd.

⁸³⁶ *Haagsche Courant* 18-5-1937.

⁸³⁷ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 19-5-1938.

15.000 vrouwen meeliepen. Dat de oorlog steeds dreigender werd, motiveerde de vrouwen om door te gaan. Aan de zesde Vrouwenvredesgang in 1939 in Rotterdam namen 12.000 vrouwen deel. De zevende stond gepland in Amsterdam, waarvoor in Leiden en Oegstgeest een breed aanbevelingscomité van negentien vrouwen was gevormd met bekende namen als Daatje van Eck, SDAP-gemeenteraadslid Braggaar-de Does, Goudsmit-Cohen en Maria Juynboll-van IJsselsteyn, die hieronder aan bod komt.⁸³⁸ Deze stille tocht ging vanwege de uitgebroken oorlog niet door.

In 1938 werd het ambtenaren verboden lid te worden van de ANVV, de IVVV en andere (vredes)organisaties. Desondanks telde de ANVV in 1939 landelijk bijna 10.000 leden, een verdubbeling ten opzichte van 1935. De IVVV had in 1937 3000 leden, dus bleef daar wel bij achter. Van een derde organisatie die in 1934 was opgericht, het Wereld Vrouwencomité (WVC) dat veel communistische vrouwen onder haar leden telde, is alleen een oplagecijfer van het blad *Vrouwen* bekend. Dit lag in 1937 op 7000, een ruime verdubbeling ten opzichte van 1935. Toen na een lang proces uiteindelijk in 1940 het rapport over de fusie tussen IVVV en ANVV klaarlag, brak de oorlog uit.⁸³⁹

9.5.3 Maatschappelijke hulpverlening in aanloop naar de oorlog en de Duitse bezetting

Nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen en politieke tegenstanders en joden werden vervolgd, richtte de Leidse bevolking diverse comités op, zoals het Leidsch Comité voor Joodsche Vluchtelingen uit Duitschland. De eerste actie was het organiseren van een collecte.⁸⁴⁰ Het volgende jaar kwam de academische wereld in het geweer vanwege ontslag van joodse wetenschappers en ander personeel aan de Duitse universiteiten. Hiervoor richtte zij in navolging van andere landen een Academisch Steunfonds op. Bij de ondertekenaars stonden hoogleraar Meijers en Van Itallie-van Embden, allebei met een joodse achtergrond.⁸⁴¹ De vrouw van Meijers, Meijers-Gottschalk, zette zich met andere vrouwen, onder wie Kristensen-Heldring van Tesselschade en Dora Coebergh, in voor huisvesting van Spaanse kinderen die slachtoffers waren van de Spaanse Burgeroorlog. Voor katholieke Spaanse kinderen was er het RK Huisvestingscomité, dat was opgericht in de Eerste Wereldoorlog.⁸⁴²

Voor politieke vluchtelingen uit Duitsland, waaronder communisten, werd het Wuppertal-comité opgericht, waarbij ANVV-voorzitter Van Noort-van Bohemen zich aansloot, net als Knuttel-Koch.⁸⁴³ Het Leidse Comité benadrukte dat het doel humanitair was, dus politiek neutraal.⁸⁴⁴ Van Noort-van Bohemen werd ook secretaris van de Internationale Vereeniging Bellamy, genoemd naar de Amerikaanse utopist. Vanwege haar lidmaatschap hiervan en van het Wuppertal Comité stond zij als links-extremistisch persoon op de lijst van de Centrale Inlichtingendienst. Dat kon ook leden van het China-comité overkomen, dat was opgericht om hulp te bieden aan Chinese slachtoffers van de Japanse inval.⁸⁴⁵

Na de *Kristallnacht* in november 1938 ondertekenden 63 vrouwen, echtgenotes van Leidse hoogleraren en lectoren, een adres aan minister-president Colijn. Hierin drongen zij aan om een zo

⁸³⁸ *Nieuwe Leidsche Courant* 6-5-1940.

⁸³⁹ Mossink, *De levenbrengsters*, 31-32 en 185.

⁸⁴⁰ *Leidsch Dagblad* 6-7-1933.

⁸⁴¹ *Leidsch Dagblad* 13-1-1934. Twee andere hoogleraarvrouwen bij de 12 Leidse ondertekenaars waren VDB-lid Krom-van der Plas en Escher-Brosy van de Vrijheidsbond en lid van de VVH: *Leidsch Dagblad* 1-1-1940.

⁸⁴² *Leidsch Dagblad* en *Leidsche Courant* 16-2-1937.

⁸⁴³ Het Centraal Wuppertal Comité (CWC) was begin 1936 in Amsterdam opgericht en stond in het teken van de nieuwe eenheids- en volksfrontpolitiek van de Komintern 'tegen oorlog en fascisme': archief CWC in IISG.

⁸⁴⁴ *Leidsch Dagblad* 10-6-1936. Een ander comitélid was predikant Petrus Eldering, de broer van lerares Frouwina. Hij was christensocialist en radicale antimilitarist en kwam na zijn emeritaat in 1933 in Oegstgeest wonen. Hij werd ook lid van het China-comité en bleef tijdens de oorlog preken, blijkens aankondigingen in het *Leidsch Dagblad*. De krant verscheen tot in 1943 en toen weer vanaf 1945.

⁸⁴⁵ Het China-comité, opgericht in 1938, was verdacht, omdat de Chinese oprichter communistische sympathieën had, zo meende de CID. Het Leidse comité stond echter onder voorzitterschap van de Leidse burgemeestersechtgenote die net zomin als andere comitéleden met communisme werd geassocieerd.

groot mogelijk aantal joodse vluchtelingen toe te laten.⁸⁴⁶ Vrouwen van het Comité voor Joodsche Vluchtelingen, onder wie Juynboll-van IJsselsteyn, Clemence Smits-de Wit en Janette Themann, richtten een oproep 'aan de burgerij van Leiden en Oegstgeest' om vluchtelingen in hun huis op te nemen en aan het gemeentebestuur om voor opvang gebouwen ter beschikking te stellen.⁸⁴⁷ Er kwamen meer dan 275 gastvrije reacties op. Deze werden doorgegeven aan het in Amsterdam zetelend hoofdcmité.⁸⁴⁸ Themann, die rechten had gestudeerd, werd secretaris van een breed Comité van Actie dat was gevormd om de druk op de regering te verhogen en toelating van joodse vluchtelingen in het bijzonder kinderen te bespoedigen.⁸⁴⁹ Juynboll-van IJsselsteyn had in Leiden letteren gestudeerd en was in 1932 getrouwd met een privatdocent aan de RUL.⁸⁵⁰ Zij was al jaren actief in het comité dat jaarlijkse autotochtjes voor ouderen organiseerde, net als Smits-de Wit die secretaris was van de katholieke Cortona-stichting. Beide vrouwen waren ook betrokken bij de Vereniging Vrijwillige Vrouwelijke Hulp (VVH), waarin katholieke vrouwen dus weer niet ontbraken.⁸⁵¹

De VVH, die Leiden en Oegstgeest besloeg, was opgericht in navolging van het Amsterdamse Korps Vrouwelijke Vrijwilligers (KVV) maar noemde zich anders omdat zij geen semimilitaire organisatie wilde zijn met uniformen. De VVH gaf voorlichting op het gebied van gezinsbescherming, brandbeveiliging en hulp bij verdrinking en cursussen voor vrouwen van alle rang en stand. Dit waren kook- en naaicursussen, maar het populairst werden de cursussen EHBO.⁸⁵² De VVH kwam naast de sinds januari 1938 bestaande gemeentelijke Commissie Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, die onder voorzitterschap stond van de wethouder van Sociale Zaken. Hierin werkten Leidse vrouwenorganisaties samen om eveneens naai- en kookcursussen te verzorgen, in het bijzonder voor huishoudens met een verminderd inkomen.⁸⁵³

De VVH deed ook aan hulpverlening, zoals - in samenwerking met het Rode Kruis - in mei 1940 aan inwoners van Valkenburg, waar gevochten was vanwege het daar aanwezige vliegveld. Ook Rotterdammers, die vanwege het bombardement waren gevlucht, kregen hulp.⁸⁵⁴ De oproep van de VVH om specifiek kinderen uit getroffen gebieden op te nemen, was ondertekend door meerdere vrouwen uit Oegstgeest, onder wie hoogleraarsvrouw Gerda Kramers-de Vlaming Pleysier. Zij was in april 1940 nog samen met Van Itallie-van Embden betrokken bij de organisatie van een partij-neutrale studieconferentie in Den Haag over internationale samenwerking, die was gericht op een blijvende vrede.⁸⁵⁵

Met de Duitse bezetting werden politieke organisaties verboden met uitzondering van de NSB en de daaraan gelieerde Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO) die in 1938 was opgericht.⁸⁵⁶ De RUL werd gesloten nadat studenten in staking waren gegaan na de rede van professor Cleveringa, naar aanleiding van het ontslag van collega Meijers. Vele verenigingen met afdelingen in Leiden werden verboden of staakten de activiteiten, zoals de NVvH en de VVAO die zichzelf ophieven

⁸⁴⁶ Van Steen e.a., *Leidse hoogleraarsvrouwen een eeuw verenigd*, 18.

⁸⁴⁷ *Leidsche Courant* en *Leidsch Dagblad* 17-11-1938.

⁸⁴⁸ *Nieuwe Leidsche Courant* 28-11-1938.

⁸⁴⁹ *Leidsche Courant* en *Leidsch Dagblad* 2-12-1938.

⁸⁵⁰ Haar vader was van 1918-1922 minister. Zij was de schoondochter van NBvVK-bestuurslid Juynboll-Kern.

⁸⁵¹ Atria, archief Korps Vrouwelijke Vrijwilligers Amsterdam (KVV) en Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (UVV), afdeling Amsterdam, nr.92, inv.nr.21: Adreslijsten van vrouwelijke vrijwilligersorganisaties in Nederland (1939).

⁸⁵² *Leidsch Dagblad* 8-6-1939.

⁸⁵³ Hierin zaten vrouwen van de Arbeidsbeurs, de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, de RK Vrouwenbond, de NCVB, de VVSL, de twee Vakscholen voor meisjes, het Volkshuis en de NVvH, dus niet van de politieke partijen: o.a. *Leidsch Dagblad* 6-1-1938.

⁸⁵⁴ *Leidsch Dagblad* 21-5-1940 en 12-7-1940.

⁸⁵⁵ Kramers had geneeskunde gestudeerd in Leiden en in het VVSL-bestuur gezeten. Een van de sprekers op de conferentie was Clasina Kluijver: *De Residentiebode* 13-4-1940.

⁸⁵⁶ Zie: Zonneke Matthée: *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007).

uit solidariteit met het door de nazi's afgedwongen ontslag van joodse leden.⁸⁵⁷ Van Itallie-van Embden zei haar lidmaatschap van Vrouwenbelangen op 'wegens u bekende verordening' middels een briefje van 28 oktober 1941. Zij woonde toen in Den Haag, waarnaar zij was verhuisd nadat haar man in 1936 met emeritaat was gegaan. De vereniging Vrouwenbelangen viel uit elkaar omdat prominente bestuursleden het lidmaatschap opzeiden.⁸⁵⁸ Het was aan de afdelingen om te bepalen hoe zij verder handelden. In Leiden bleven de werkzaamheden tijdens de oorlog beperkt tot 'enig contact tussen de bestuursleden'.⁸⁵⁹

Joodse vrouwen uit de vrouwenbeweging doken onder of werden gedeporteerd. Het merendeel van de gedeporteerden keerde niet terug.⁸⁶⁰ Uit Leiden was dit bijvoorbeeld Aleida Goudsmit-Cohen die op meerdere fronten actief was geweest. Zij woonde in Oegstgeest, vanwaar zij in 1942 als een van de 46 daar wonende joden werd weggevoerd en vervolgens in Sobibor werd vermoord.⁸⁶¹ De echtparen Van Itallie-van Embden en Meijers-Gottschalk behoorden tot de zogenaamde Barnevelders, een groep van 700 joden die voor de oorlog een hogere maatschappelijke positie bekleedden en werden geïnterneerd in kamp Barneveld. In 1943 werden de bewoners naar Westerbork overgebracht, vanwaar zij in september 1944 werden gedeporteerd naar Theresienstadt.⁸⁶² Deze twee echtparen overleefden de oorlog.

In Nederlands-Indië eiste de Japanse bezetting zijn tol, waarvan Lizzy van Dorp een van de slachtoffers was. Zij was in 1940 naar Nederlands-Indië gereisd, waar haar vader op Java een uitgeverij had gehad. Zij ging werken als docent economie aan de Technische Hogeschool in Bandung. Zij werd geïnterneerd in verschillende vrouwenkampen, waar het eten steeds schaarser werd. Zij overleed kort na de Japanse capitulatie in 1945.⁸⁶³

9.6 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de dal-periode centraal vanaf 1919 tot 1940. Hierin lag de nadruk op het vervolg van de VvVK en de NBvVK. Ondanks het dalende ledental vanwege het behaalde doel – en omdat leden dachten dat andere doelen nu via de politieke weg bereikt konden worden – besloten VvVK en NBvVK door te gaan. Zij richtten zich op de huwelijkswetgeving en het ontslag van ambtenaressen bij huwelijk. Het dalende animo werd weerspiegeld doordat de Leidse NBvVK geen opvolger kreeg. Bestuursleden zetten hun activiteiten wel voort in andere vrouwenverenigingen, zoals de NVvH. Bij de VvVK gingen de zittende bestuursleden door en zorgden zo voor continuïteit, eerst in Staatsburgeressen en vervolgens in de fusievereniging Vrouwenbelangen.

⁸⁵⁷ De joodse penningmeester-secretaris van de NVvH, Dora Oppenheimer-Belinfante, dook onder en wist zo de oorlog te overleven. Haar nicht, de journalist Emmy Belinfante, eindredacteur van het *Maanblad NVvH*, werd in 1944 in Auschwitz vermoord: Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*, 29, 103-108.

⁸⁵⁸ Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, 107-110, 108: opzeggen Itallie.

⁸⁵⁹ *Vrouwenbelangen* 11:3 (1946).

⁸⁶⁰ Het echtpaar Van Itallie-Simons, dat in Den Haag woonde, pleegde in 1943 zelfmoord 'onder druk van de omstandigheden': website: <https://www.joodsmonument.nl/>. Hun twee kinderen overleefden de oorlog niet, net zomin als een andere schoonzus van Van Itallie-van Embden.

⁸⁶¹ L. Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, joden in Leiden 1933-1945* (Leiden 2003) en de website: <https://www.joodsmonument.nl/>. Haar man was in 1927 overleden.

⁸⁶² Over het echtpaar Van Itallie-van Embden in de oorlog: Jenny Pisuisse, *Dubbelbeeld. Twee vrouwen in oorlogstijd in Nederland en Indië* (Amsterdam 1985) 43, 55, 64. Zij bleven op voorspraak van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, K.J. Frederiks, gevrijwaard van deportatie. Voor plaatsing op de 'Frederikslijst' was een officiële verklaring en een stempel in het persoonsbewijs nodig. Over de Barnevelders: website: joodsamsterdam.nl/de-barneveld-groep/. Zie voor Meijers: Cleveringarede door prof. dr. Marjan Schwegman, aan de Universiteit Leiden op 27 november 2017: *Cleveringa en Meijers. Een weerbarstige geschiedenis van getuigen en overleven*.

⁸⁶³ Zij had eerst nog geprobeerd door te werken aan haar mathematisch economische theorie, maar was daarvoor na een tijd te zwak: Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.383: dagboek (dec.1940-okt.1944).

De opvolgende verenigingen bleven actief als pressiegroep en bewandelden de politieke weg, waarbij NBvVK-leden kozen voor de LSP de Vrijheidsbond en de VvVK-leden voor de VDB, zowel in Leiden als landelijk. De politieke weg was niet erg succesvol gemeten naar het aantal vrouwen in de politiek en dat kwam ook doordat de twee liberale partijen klein bleven.

Voor de vrouwenbeweging zat het politieke en economische tij niet mee. Op het gebied van de huwelijkswetgeving werd weinig vooruitgang geboekt en ook het ontslag bij huwelijk bleef ondanks protesten bestaan. Die protesten waren in de jaren twintig landelijk - en plaatselijk - gevoerd door een Actiecomité waarin werd samengewerkt door oude en nieuwe vrouwenorganisaties, waarover de vrouwen waren uitgewaaid. Daarbij waren ook politieke partijen en vakbonden, die directer aan belangenbehartiging deden. In die zin waren zij concurrenten van elkaar, maar zij konden elkaar ook versterken door samenwerking, zoals gebeurde in de jaren twintig waarmee zij een actiegolfje veroorzaakten.

In 1930 fuseerden de Unie en Staatsburgeressen tot Vrouwenbelangen. Door vergrijzing was de vereniging zonder nieuwe aanwas ten dode opgeschreven. De redding kwam toen de arbeidspositie van vrouwen in de crisisjaren dertig weer onder druk stond. Jongere leidsters dienden zich aan, ook in Leiden, die zich binnen Vrouwenbelangen verenigden in het JWC. Dit comité organiseerde samen met twintig andere (vrouwen)organisaties, verenigd in een Actiecomité, protestacties, maar succes bleef beperkt tot het tegenhouden van verdere arbeidsbeperkingen voor vrouwen.

De vereniging Vrouwenbelangen in Leiden continueerde als opvolger van Staatsburgeressen de samenwerking met de (vrouwen)vredesbeweging. Die kende in de jaren dertig, toen de vrede werd bedreigd een grote toestroom van leden en organiseerde massale demonstraties. Die zorgden samen met de acties van het Actiecomité voor een grote actiegolf. Hieraan kwam een abrupt einde met het uitbreken van de oorlog.

Net als eerder in tijden van oorlog of tegenspoed richtten vrouwen comités op om hulp te bieden, bijvoorbeeld aan joodse vluchtelingen met – wellicht Leiden typerend - veel vrouwen uit academisch en onderwijsmilieu. Hierbij kwam ook een permanente vereniging van vrouwelijke hulpverleners, de neutrale VVH, die geen semimilitaire organisatie wilde zijn en waaraan ook weer katholieke vrouwen meededen. SDAP-vrouwen deden niet mee vanwege de ideologische kloof.